

“ДИСИДЕНТСТВОТО” – НАЧИН НА ЖИВОТ

Произход на термина "дисидентство" и още за понятията

Прецизността изисква да се опитаме да изясним етимологията на термина "дисидентство". Думата "дисидент" произхожда от лат. *dissidens*, в родителен падеж *dissidentis* "този, който седи отделно", "този, който не е съгласен, който има различно мнение" - сегашно деятелно причастие от глагола *dissido* "застанал съм, седя отделно", "не съм съгласен, имам различно мнение".¹

Глаголът *dissido* се състои от представката *dis* - "раз" -, "от" - (за означаване на разделяне, дистанция, различие) и основата *sid* - "сядам" (за означаване на настаняване, заемане на някакво положение.)²

От справката, която направих в различни речници, останах с впечатлението, че преводът е повече итерпретативен, отколкото същностен. Според някои думата *dissidens* (лат.) означава "несъгласяващ се".³ Последващото пояснение както тук, така и във всички други издания е в общоприетата схема да се разкрива историческото и съвременното значение на думата. *1. рел. Отстъпник от вяра, вероотстъпник, разколник. 2. Лице, което открито изразява несъгласие с определена политика, с разбираня и под.), според други - отстъпник, вероотстъпник (ист.) или инакомислещ човек, който не е съгласен с господстващата идеология.*⁴ В "Български синонимен речник" на Л. Нанов и А. Нанова⁵ е посочен книжовния български еквивалент на "дисидент" - "инакомислещ". В "Тълковен речник на българския език (А-Я)"⁶ е направен опит по-подробно да се разгърне съдържанието на термина "дисидент", мн. "дисиденти, е - *1. Истор. През Средновековието - отстъпник от католицизма, който църквата смята за еретик. 2. Вероотстъпник, лице, което се е отклонило от официалната религия. 3. Лице, което се противопоставя на католическата власт и осъществява дейност за*

демократични промени. II. прил. дисидентски, дисидентска, дисидентско, мн. дисидентски. Дисидентска група. Дисидентски прояви."

И ако посочените дотук издания могат да информират донякъде непосветения любознателен читател за историческото и съвременно съдържание на термините "дисидент, дисидентство", то едва ли това би станало, ако човек прибегне направо до всъщност най-подходящия за целта "Речник на новите думи и значения в българския език".⁷ Незнайно защо съставителите са решили след краткото пояснение на съдържанието на понятието "дисидент" (*Човек, който изразява несъгласие с официалната политика и се противопоставя на политическата система под различни форми, обикновено в страни с тоталитарен режим*) да продължат да разкриват българското значение на думата с цитати от вестникарски статии, които звучат доста неадекватно, но чиято цел вероятно е да представят различни, често заслужаващи иронична усмивка, интерпретации и самоидентификации. Така например част от пояснението на глагола "дисидентствам" е представено чрез следния цитат: *"Повечето наши дисиденти от преди 10. XI. до обяд "дисидентстваха", а след обяд се отбиваха до някой от отделите на ЦК."* Пространната информация на този справочник свършва с пояснение на дисидентство, *"мн. няма, ср. Поведение или дейност на дисидент. "Човекът, от когото Борис Елцин очаква най-малко коварство, е някогашният му личен телохранител от времето на партийното дисидентство"*.

След прегледа на този кратък справочно-пояснителен материал на термина "дисидент" и неговите производни, който е илюстрация на нормативната, отразена в речници, употреба през различните години и политически контексти, ще се опитам да проследя историята му.

"Политическата" употреба идва от религията. През средните векове наричат дисидент всеки отстъпник от вярата и еретик, а след Реформацията понятието става синоним на противопоставяне на господстващото в дадена

страна вероучение. Съдържанието на термина се променя: докато в началото "дисидент" е отклонилият се от правата вяра човек (в годините на социализма това е съмняващият се комунист) то по-късната еволюция представя борбата за плурализъм във вероизповеданието, за равностойно присъствие на различните религии срещу властовото налагане на една господстваща вяра (в нашия случай не срещу социалистическата идея, а само срещу нейното всевластие). Или и в съвременността "дисидентството" извървява същия път, както в по-старите времена.

Терминът е актуализиран през ХХ в. Това става в годините на Студената война. Точно в кой момент и точно чия е идеята да се въведе отново това понятие, с което да се назовават определени процеси и тенденции в страните от Съветския блок е трудно да се каже. Със сигурност той се среща в разсекретения през 1994 г. масив от документи на Централното разузнавателно управление (ЦРУ) на САЩ, под заглавие "Оценки на националното разузнаване за Съветския съюз, 1950-1961 г." ⁸ Конкретно определение - дефиниция на употребяваните от анализаторите на ЦРУ термини са дадени в доклад на ЦРУ "Потенциал за антикомунистическа съпротива в Китайско-съветския блок" от 4 март 1958 г. ⁹, който се основава на предходен докумен от 12 април 1955 г. ¹⁰ В края на уводната част се казва следното:

"В приблизителната оценка и в анексите към нея са използвани следните термини:

ДИСИДЕНТСТВО - състояние на интелекта, водещо до недоволство или разочарование от режима.

СЪПРОТИВА - дисидентство, преминаващо в действие.

ОРГАНИЗИРАНА СЪПРОТИВА - съпротива, водена от група индивиди, приели обща цел, водени от лидер и работещи във връзка едни с други.

НЕОРГАНИЗИРАНА СЪПРОТИВА - съпротива, водена от индивиди или несвързани една с друга групи, спонтанно формирани за достигане на някои ограничени цели, без общ план или стратегия.

ПАСИВНА СЪПРОТИВА - съпротива, организирана или неорганизирана, водена в рамките на нормалния живот и задължения на съпротивляващите се, представляваща умишлено неизпълнение или лошо изпълнение на действията, които биха ползвали режима или умишлено несъобразяване със стандарта на поведение, установен от режима.

АКТИВНА СЪПРОТИВА - съпротива, организирана или неорганизирана, изразяваща се в категорични действия срещу режима. Тя може да включва или да не включва насилие, може да бъде водена открито или в нелегалност. Може да бъде под формата на събиране на разузнавателни данни, психологическа война, саботажи, партизанска война, участие в бягства, открито противопоставяне на властите или подготвителни действия за всяка от посочените по-горе форми.

*С все по-голямото укрепване на комунистическия контрол обаче, съпротивителните дейности се ориентираха главно към малко от цитираните по-горе форми и се изразяват основно във формата на стачки, демонстрации и открити манифести на интелектуалци и други дисиденти. Въпреки, че в много от случаите тези дейности не са напълно мотивирани от противорежимни настроения, те притежават анти-режимна носоченост."*¹¹

Подробният цитат ясно показва, че ЦРУ още в средата на 50-те години диференцира отделните форми на съпротива, които вече са забелязани в източноевропейските страни и които анализаторите занапред ще наблюдават и тълкуват с оглед конкретните цели, които са им поставени. Както в тези общи определения, така и в конкретния анализ на съпротивителните действия в отделните държави служителите на Разузнавателното управление отдават почти еднакво значение на всички тях.¹²

Съдържанието на термина "дисидентство" - "състояние на интелекта, водещо до недоволство или разочарование от режима" се приближава твърде много и до характеристиката и изброените от ЦРУ форми на "пасивната съпротива".

Понятията "дисидент", "дисидентство" и "дисидентски движения" започват масово да се употребяват от западната журналистика през 70-те години на XX в., като с него вече се назовават онези граждани на Съветския съюз и източноевропейските държави, които открито противопоставят своите убеждения на господстващата власт и идеология.¹³

Тук възниква един колкото съществен, толкова и интересен въпрос: Как се възприема, интерпретира и дефинира понятието "дисидент" от източноевропейските интелектуалци, за които той е предназначен - както в годините на Студената война, така и след нейния край. Трябва да се има предвид, че не малка част от "дисидентите" в Съветския съюз, а и в другите източноевропейски държави имат съществени резерви към това определение. Владимир Буковски например смята, не без известна доза възмущение, че *"само западната преса може да подведе под едно толкова общо понятие като "дисидентство" вечните руски различия"*.¹⁴

А известната руска "дисидентка", една от осемте души, протестирали на Червения площад в Москва против съветската инвазия в Чехословакия през лятото на 1968 г., престояла пет години в спецпсихиатрия и експулсирана на Запад, Наталия Горбаневска, на въпроса: "Какво представляваше дисидентството?" отговаря: *"Знаете ли, никак не обичам думата "дисидентство". Първо, ние никога не сме се определяли по този начин. Това название в края на краищата ни дадоха западните кореспонденти. Може би защото терминът "правозащитници" не може да се преведе с една дума... Исторически погледнато "дисидентите" са разколници... Когато ме питат, аз винаги отговарям, че не съм "дисидентка". Аз съм Наталия Горбаневска... участник в правозащитното и самиздатското движение..."*¹⁵

Тук е мястото да отбележа, че в българската среда терминът се приема без особени смущения и възражения. Единствените, които категорично се противопоставят на опитите да бъдат наречени "дисиденти" са всъщност истинските "дисиденти" - най-популярните и същевременно най-значимите

като творческо и нравствено присъствие български интелектуалци, които оказват най-силно морално-ценностно въздействие върху различни среди от българското общество през всичките десетилетия от средата на 50-те до края на 80-те години на ХХ век.

И тъй като *"дисидентът" е интелектуалеца в тоталитарното общество*", както основателно и убедително, според мен, твърди Ал. Попов ¹⁶, то от изясняване се нуждае и понятието "интелектуалец". Още повече като се има предвид, че от началото на 90-те години на ХХ век до днес в българското обществено пространство се говори на различни езици. По-конкретно казано съществува терминологична бъркотия. От къде идва тя? На първо място от потребността на мнозина публични личности успоредно с критиката-отрицание на социализма да отхвърлят действащите през близкото минало термини. При това без да се повдига един от основните въпроси, които историческата наука винаги е поставяла, а именно, дали при реконструкцията на дадено историческо време трябва да се използва адекватната на изследваното време терминология или би могло да се употребяват и съвременни термини. Това състояние е естествено за преходните периоди, през които новият понятиен апарат все още не е изработен, а старият, макар и подложен на съмнение, все още е в употреба. През подобни колизии преминаха и продължават да преминават авторите, които се вглеждат в поведението на просветената част от социалистическото общество - т. нар. интелигенция. Съвсем естествено руската употреба на латинския термин *intelligentia* (проницателност), означаващ *"обществена прослойка от хора, чието основно занимание и източник на съществуване е умственият труд"* ¹⁷ доведе до неговото отхвърляне (заедно с агресивния антисъветизъм, преминал в русофобия). Съвсем естествено и желанието за бързо приобщаване към Запада, което непознаващите довоенното българско историческо развитие, нарекоха връщане към изконните национални ценности от периода преди Втората световна война, въведоха термина "интелектуалци".¹⁸ Прие се, че замяната на "интелигенция" с "интелектуалци" е напълно

достатъчна, за да се демонстрира промяна и съответно възможност за адекватна публична комуникация. Дали обаче това е така? Няма надълго и нашироко да представям многобройните дискусии, които новият стар термин е предизвиквал и предизвиква и днес. Ще се задоволя само с няколко възражения, след което ще разкрия какво съдържание влагам аз в тези термини и защо.

Първо възражение. Терминът "интелигенция" по презумпция и по съдържание (хора с висок образователен ценз, които упражняват умствена дейност) предполага, дори изисква множествено число. Докато определението "интелектуалец" пак по презумпция и по съдържание (високообразована публична личност, която освен с професионалните си занимания и едновременно чрез тях се ангажира и с популяризация на обществени идеи, чиято цел е промяна на обществото към по-добро, съгласно собствената представа за добро; ярката индивидуалност на тези личности изключва категорична групова характеристика), предполага и дори изисква единствено число. Или: не всеки творец - писател, художник, актьор, учен и т. н. е интелектуалец, защото не всеки от тях съчетава конкретната професионална с критична публична дейност. Така двата термина са взаимно несъвместими - откъдето и - взаимно незаменяеми. (не бива да ни заблуждава заглавието на фундаменталния труд на Пол Джонсън "Интелектуалците", тъй като то е продиктувано от включването на няколко портрета на интелектуалци, а не е плод на огрубена обща характеристика на отделните личности. Основна задача, която Пол Джонсън си поставя е да разкрие и покаже негативните личностни качества на тези интелектуалци, които пораждат конфликт между мисъл и чувство, конфликт, изразяващ дълбокото несъответствие между мисъл и поведение.)¹⁹

Второ възражение. Като генератор на идеи и като позиция в обществото, интелектуалецът принадлежи повече към елита (друго спорно понятие, допускащо разнообразни определения пред себе си от типа на: политически, стопански, интелектуален, културен, духовен), отколкото към масата

(неоспорвано политологическо понятие, което обаче в годините на прехода придоби обиден привкус). И обратно: определението "интелигенция" подхожда повече на "масата" просветени, отколкото на "елита".

Това не са произволно избрани, а принципни възражения, които до голяма степен обуславят и съдържанието, което влагам в тези термини.

И н т е л е к т у а л е ц – интелектуалци (когато изброявам две и повече имена на творчески личности с позиция).

Това са авторитетни писатели, художници, артисти, учени и т. н., които са получили своята популярност чрез механизмите на обществото, в което живеят - респективно - чрез механизмите на властта, - ползват се с доверието на голям кръг от хора, в определен момент влизат в съзнателна или несъзнателна конфронтация със същата власт или пък с някои от нормите или ценностите на обществото, която конфронтация е публично санкционирана. Те постепенно стават новите обществени говорители и тяхното мнение се цени повече, отколкото това на властта, т. е. отколкото официално лансираното мнение. Действително, в известен смисъл интелектуалец и "дисидент" се препокриват, тъй като горната характеристика се отнася изцяло и за "дисидента". Основната роля и на двата вида е да са коректив на обществото, т. е. да съдействат за неговата промяна към по-добро (отново подчертавам - съгласно собствените им представи за по-добро). "Интелектуалецът" и "дисидентът" са далеч от политическата практика, поради което и не се смятат длъжни да се съобразяват с реалната осъществимост на собствените си идеи. В същото време като коректив на реалното политическо, макар и афиширано като морално-ценностно или духовно, те са в сферата на политическото.²⁰

Употребата на двата термина: "интелектуалец" и "дисидент" се налага от факта на общността на част от характеристиките им - носители на идеи за обновяване на обществото - макар в годините на социализма интелектуалците - "дисиденти" да се изявяват в условията на не-свобода, поради което и съставляват както представителната част на "другата" или алтернативната

култура, така и на друго-мислието, на алтернативното корективно мислене. Съществува обаче една съществена разлика между "интелектуалец" и "дисидент", особено ако приемем основната характеристика на "дисидентството", така, както е формулирана от Вацлав Хавел: *"Дисидентското движение" се отличава от другите може би само по това, че същностно е ориентирано към мислене на развитието от гледна точка на развитието на човека и към непосредствените последици от това мислене*".²¹ В този смисъл "дисидентът" не пренебрегва това, което според Пол Джонсън пренебрегват интелектуалците: че *"хората са по-важни от понятията"*. Така "дисидентите", за разлика от интелектуалците на Запад, си дават сметка, че *"най-страшният деспотизъм е безсърдечната тирания на идеите"*.²² И не би могло да бъде иначе. Самите "дисиденти" са свидетели и потърпевши именно от "тиранията" на социалистическите идеи...²³

И н т е л и г е н ц и я (художествена или хуманитарна). С това понятие обозначавам всички творци, които професионално са ангажирани с художествена или хуманитарна научна дейност или са заети в духовната (разбирана не като религиозна, а в сферата на духа) дейност. Мнозинството от тези хора са конформистки или конюнктурно настроени (между двете определения има не малка разлика), те нямат характеристиката "сърдит млад мъж"²⁴, т. е. нямат претенцията да променят действащите механизми и ценности на обществото, в което живеят - в случая на социалистическото общество.

Тъй като предмет на изследването е "дисидентът", неконвенционалният интелектуалец, то естествено терминът "интелигенция" се използва много по-рядко.²⁵

Опита за разкриване съдържанието на понятието "дисидент" ще започна с анализ на емблематичното есе на Ал. Солженицин "Жить не по лжи!" и щрих към руската култура на противопоставянето (или моделът на "центъра"), след

което ще проследя пътя на контраадаптивното действие в Чехословакия от средата на 50-те до края на 80-те години на XX век. Изборът на чехословашкия модел за илюстрация и съпоставка с българския не е случаен. Той е обусловен от избора на самите инакомислещи в България, които в годините на прехода към демокрация се самооценяваха и комплексираха именно при съпоставката с процеси и личностни позиции в тази сродна, но и твърде различна в определени отношения средноевропейска бивша социалистическа държава. Съпоставка, която оказва пагубно влияние върху самочувствието на част от стойностния български духовен елит.

---

¹ В латинския причастията, в частност сегашните деятелни, често се употребяват като съществителни имена, които се налагат в съвременните езици от основата за косвените падежи в латински и поради това завършват на - ент, - ант.

² Този етимологичен анализ на термина дължа на отзивчивостта на Божидар Христов - преподавател-латинист в НБУ, на когото искрено благодаря.

³ Речник на чуждите думи в българския език, Наука и изкуство. С., 2000, с. 226.

⁴ Речник на чуждите думи в български. GABEROFF., С., 1998, с. 208.

⁵ Издателство "Хейзъл", С., 2000, с. 112.

⁶ МАГ/77, С., 1997, с. 236.

⁷ Издание на "Наука и изкуство". С., 2001..

---

⁸ И. Баева, България през 50-те години през погледа на ЦРУ - В: Модерна България., С., 1999, 362, 340.

⁹ NIE 10-58. Mars 4, 1958. Anti-Communist Resistance Potential in the Sino-Soviet Bloc.

¹⁰ NIE 10-55, April 12, Anti-Communist Resistance Potential in the Sino-Soviet Bloc. Встъпителна част.

¹¹ Документите ми бяха предоставени от Г. Никова и В. Тошкова, за което им благодаря.

¹² Подробно фактите, които съдържат тези документи за България, са анализирани от И. Баева. България от 50-те години през погледа на ЦРУ. - България и Източна Европа. С., 2001, 48-67. Те са твърде интересни, тъй като представят външния поглед върху труднодоловимите процеси в нашата страна от началото на 50-те години и са пряко свързани с проблема "дисидентство".

¹³ Политология. Энциклопедический словарь. Москва, 1993, 102-103; New Webster`s Dictionary and Thesaurus of the English Language, 1993, p. 273. - цит. по И. Баева, Из историята на българското дисидентство - Общественият комитет за екологична защита на Русе и властта, България и Източна Европа. С., 2001, 221-222.

¹⁴ Ние бяхме нормалните хора в едно ненормално общество. Тони Николов разговаря с Наталия Горбаневска. - Демократически преглед, кн. 45, Зима 2000-2001, 312-313.

¹⁵ Пак там, с. 312.

¹⁶ Ал. Попов. Чешкият интелектуалец през 90-те години на ХХ век: изкушения и неволи. С., 2002, с. 15.

¹⁷ Речник на чуждите думи в българския език. С., 1982, с. 344.

¹⁸ На българска почва по лат. intellectualis, който се отнася до разбиране. Лице, което се занимава с умствен труд. - Пак там.

---

¹⁹ П. Джонсън, Интелектуалците. С., 1994; Кр. Байчинска. В търсене на прераждането. (Опит за психоисторически анализ на социализма и на прехода към демократично общество) – В: Преходът в България през погледа на социалните науки. С., 1997, с. 218.

²⁰ Ал. Попов обобщава теоретичните си наблюдения върху темата за хуманитарните интелектуалци по следния начин: *“1. В резултат на някои важни качествени изменения, настъпили в живота на човечеството през последните няколко века, като масовото книгопечатане, появата на свободната преса, развитието на образованието и глобализирането на комуникациите, както и на западането на религията като пазител и организатор на духовния опит, хуманитарният интелектуалец играе все по-осезателна роля в съвременния живот.*

2. В етически план хуманитарният интелектуалец може графично да бъде изобразен като древноиндийския символ “Ин и Ян”; той има решаваща заслуга за утвърждаването на съвременната демокрация и либералния ред, но може съвсем основателно да бъде обвинен и в предизвикване със силата на своите идеи на някои от най-чудовищните престъпления на ХХ век.

3. Интелектуалецът се стреми към духовна, а не към политическа власт. В случаите, когато амбициите му са политически, той предпочита да ги реализира в сянка, доколкото появата му в светлината на прожекторите би могла впоследствие да го компрометира.

4. Общественото поведение на интелектуалеца се доближава до това на “сърдития млад мъж”. В присъствие на публиката той се държи скандално и това е следствие от интелектуалната кауза, на която се е посветил – разклащане устоите на обществото. Повечето значими световни интелектуалци са предизвикали с дейността си необратими социални промени, единици са тези, които дължат популярността си на сътрудничество с традиционния режим.

---

5. Поради характера на своите занимания интелектуалецът е този, който решава кои възгледи и мнения трябва да стигнат до публиката, кои факти са достатъчно важни, за да бъдат съобщени и под каква форма и от какъв ъгъл трябва да бъдат представени. В този смисъл интелектуалецът разполага с огромна латентна власт, но единствено от качествата на собствената му личност зависи как ще се възползва от благоприятните обстоятелства. Влиятелният интелектуалец обикновено се възползва от тях с амбиция, екстравагантност, престорена скромност и резултатът от това са зрелищни, но често пъти съмнителни авантюри на ума. Във всеки случай авантюристичният характер на неговото пребиваване в обществото прави тъкмо интелектуалеца, а не диктатора, модерния аристократ или филмовата звезда интересния съвременен герой.” - Чешкият интелектуалец..., 12-13.

²¹ В. Хавел. Силата на безсилните. С., 1994, 88-89.

²² Пол Джонсън, Интелектуалците. С., 1994, с. 447.

²³ Понятието "дисидент" ще уточнявам в цялото по-сетнешно изложение.

²⁴ Ал. Попов, Чешкият интелектуалец през 90-те години на XX век: изкушения и неволи. С., 2001, с. 12.

²⁵ Ал. Попов предлага обобщена характеристика на интелектуалеца в своята книга (цит. съч., 12-13.) Тук той аргументира и припокриването и отграничаването между "интелектуалец" и "дисидент". Но точно в главата "Дисиденти, аутсайдери, юродивци..." се вижда колко проблеми създава опитът да се избягва термина "интелигенция", когато се изследва и характеризира социалистическото общество. Между впрочем той го употребява, когато говори например за "социалистическата интелигенция, близка до режима" (с. 17), но по-скоро интуитивно използва това понятие, без да прави опит да го дефинира. Тук обаче си струва да се отбележи цитираното от автора мнение на полския философ Ришард Легутко, който е склонен да оправдае

"проституцията на интелектуалците (при социализма - бел. на авт. - Н. Хр.), признавайки, че тоталитарните изкушения са трудни за преодоляване като на Запад, така и на Изток (с. 17).